

L'INTERÈS PER L'ONOMÀSTICA
DURANT LA RENAIXENÇA.
JOSEP D'ORGA I PINYANA (VALÈNCIA, 1800-1881)

Joaquim MARTÍ MESTRE

Josep d'Orga i Pinyana (València, 3-II-1800 / 7-XI-1881) formava part d'una coneguda família d'impressors assentada a València durant la primera meitat del segle XVIII. A més de continuar la tradició familiar com a impressor, mantingué una interessant activitat cultural com a escriptor. Liberal convençut, va combatre contra l'absolutisme en les files de la Milícia Nacional de València durant el Trienni Constitucional (1820-1823)¹, i després lluità en defensa del règim constitucional durant la Guerra carlina (1833-1840), sobre la qual va escriure el llibre *Valencia durante la guerra civil de los siete años* (València, Impremta d'El Mercantil, 1873).

Pertanyia per edat i per afinitats a la generació romàntica valenciana, que fou el nucli inicial de la Renaixença al nostre país (cf. V. Simbor, 1980, 1989). En l'etapa d'estudiant conegué Lluís Lamarca, amb qui compartia l'afició pel teatre, i després els altres membres del grup (Vicent Boix, Joan Arolas, Pasqual Pérez, Josep Mª Bonilla, Josep Bernat i Baldoví...), amb els quals coincidí en la tertúlia de casa de l'editor Marià Cabrerizo i en les plataformes periodístiques de l'època durant els anys 40. En aquesta dècada, en efecte, Josep d'Orga va col·laborar en *El Fénix* (1844-1849) i en la *Revista Edetana* (1848-1849) amb articles de tema històric, de costums valencians, d'art, de temes d'actualitat, sempre amb especial atenció a València, així com de tema religiós, sobretot d'història bíblica. Als anys 1868 i 1869 va escriure a *El Mercantil Valenciano* una sèrie d'articles biogràfics sobre escriptors valencians contemporanis i sobre història del segle XIX.

A la dècada dels 70, quan Constantí Llobart i el seu grup progressista van donar un nou impuls a la Renaixença valenciana, saberen connectar amb els vells renaixentistes liberals de la primera etapa que continuaven vius (Boix, Bonilla i Orga), amb els quals els unien afinitats polítiques i valencianistes. Josep d'Orga, a pesar de la seua edat avançada, es va mostrar especialment actiu en aquesta etapa i es meresqué el respecte i admiració de la nova generació renaixentista, que veia, tant en ell com en Vicent Boix, uns referents a seguir.

L'any 1878, en la primera Junta Directiva de Lo Rat-Penat, fou nomenat vicepresident d'aquesta entitat, i en la nova directiva de la Societat valencianista, elegida el 6 de juliol de 1879, "soci honorari en veu y vot en esta Junta y en cuantes se constituixquen". Aquell mateix any va ser mantenidor en els primers Jocs Florals de Lo Rat-Penat. Va col·laborar assíduament en l'anuari *Lo Rat-Penat. Calendari llemosí*, fundat per Llobart l'any 1874, amb poesies i articles sobre història i costums de València, sempre en català, així com en la revista cultural *Valencia Ilustrada* (1877-1878), dirigida per Francesc Vives i Mora. Es va mantenir actiu pràcticament fins que li arribà la mort. Així, l'any 1881 el trobem encara participant en les sessions

1. Sobre aquest cos militar escrigué *Apuntes históricos de la Milicia Nacional de Valencia, desde su creación en el año 1820 hasta 1823*, València, Impremta d'Orga, 1858.

de treball de la Secció de Literatura de Lo Rat-Penat (cf. *Almanaque de Las Provincias para el año 1882*, p. 229).²

L'interès de Josep d'Orga per la història i pels costums valencians anava unit a la recollida dels noms propis (topònims i antropònims) lligats a la seua memòria històrica. Quan rememora, sovint amb una finalitat didàctica, episodis històrics del passat recent de la seua terra, dels quals fou testimoni, i amb freqüència protagonista, recorda igualment els noms, cognoms i sobrenoms dels protagonistes. Els noms propis contribueixen, així, a accentuar el color local del relat, a recordar als valencians la seua identitat pròpia, i a augmentar la identificació dels lectors amb el seu propi ambient, i, per tant, a fer més amplis i efectius els ensenyaments de la història.

Acabat d'inaugurar el Sexenni Revolucionari, en el *Diario Mercantil de Valencia* va dedicar dos articles a resumir els fets polítics ocorreguts a València després de la victòria reialista i de l'ocupació de la ciutat per les tropes absolutistes (13 de juny de 1823) fins la mort de Ferran VII el 1833.³ Dóna els noms, cognoms i sobrenoms dels membres del tribunal que, presidit pel brigadier Fernando Pascual, corregidor de València, desencadenà una terrible repressió a la ciutat. Pel que fa als malnoms, cita "Arévalo (álias *Coronado*)..., un atunero por sobrenombre *el Petit*..., Royo, conocido más bien por *el Alcalde Cotillero*; un sastre de ornamentos de iglesia llamado *el Casullero*...; el alguacil *Camàndules* (bellaco) y el famoso cojo *Tararura*".

En el segon article de la sèrie, en tractar sobre l'alçament dels carlins, insereix una nota curiosa sobre el coronel Agustí Sapena, àlies *Caragol*, cabdill dels carlins a Catalunya, el qual abandonà covardament els seus quan sabé que Ferran VII havia arribat al Principat. Amb aquest motiu Josep d'Orga copia la dècima satírica que escrigué "un festivo valenciano", on es juga amb el significat del sobrenom del coronel:

"El caragol quant veu ploure
se fica dins de sa casa,
y después que el sol l'abrsa
comensa a espayet a moure.
El nou *Caragol*, de coure
sabé el arroz se trataba.
Y què féu? Fent com qui anaba
a traure els cuernos al sol
(cosa no vista), en un vol
fuixqué y se deixà la baba"

En un altre article relata l'intent fracassat de derrocar el general Elío i de restablir la Constitució a València en gener de 1819.⁴ Entre els noms d'aquells "decididos y nobles patriotas", cita els següents sobrenoms: Don Manuel Beltran (*el Curro*), Don Francisco Ferrer (*el Valent*) i Don Vicente Quilis (*Llòca*). Tots ells s'havien reunit en una casa de la *plaça del Comte de Carlet* coneguda com *Villar del Porche* "porque en efecto allí lo había". Recorda així mateix com aquesta plaça l'any 1820, en ple Trienni Liberal, passà a denominar-se, en commemoració d'aquells fets, *Plaça de les Reunions Patriòtiques*.

En un article de *Valencia Ilustrada* sobre el canonge Baltasar Calvo, un dels protagonistes més destacats en l'assalt popular a la Ciutadella i en l'assassinat dels ciutadans francesos de València el 1808, "este borron que deslustra a nuestra querida Valencia", cita els noms i sobre-

2. L'any 1877 Constantí Llobart va incloure en *Lo Rat-Penat. Calendari llemost corresponent al present any 1878* (ps. 98-110) uns "apunts biogràfics" sobre Josep d'Orga, dels quals féu una segona versió en *Los Fills de la Morta-Viva*, una vegada mort ja l'autor. Segons Serrano Morales (1898-99:422), el mateix Orga va facilitar a Llobart les dades per fer aquesta biografia. Francesc Vives i Mora en féu una versió resumida i traduïda al castellà per al setmanari *Valencia Ilustrada* (núm. 29, 18-XI-1877, ps. 225-227).

3. "Valencia desde 1823 a 1833", *Diario Mercantil de Valencia*, núms. 6506 (15 d'octubre) i 6510 (20 d'octubre).

4. "Valencia. El dia 21 de enero de 1819", *El Mercantil Valenciano*, núm. 6586, 21 de gener de 1869.

noms de molts dels valencians protagonistes dels dies de la Guerra del Francès: Pedro Moreno (*Peret*), Vicente Doménech (*el Palleter*), Manuel Bertran (*Curro*), José García (*Berdanch*), Tomás Costa (*el Empalillado*), Juan Moreno, torero, conocido por *el Sabateret*; Francisco Ferrer (*el Valent de Ruzafa*), Vicente Quilis (*Lloca de Ruzafa*), Manuel y Francisco Cubells (*Borrasca*), Mariano Gadea (*Careta*), Antonio Quilis (*el Roig*), Vicente y Mariano Azopardo (*el Sort*), Vicente Dechent (*el Fesolero*), Pedro Enriquez (*el Judiet*)⁵.

Però on el nostre autor va dedicar una major atenció a l'antroponímia valenciana va ser en el seu *Ansisam de totes herbes*, inclòs dins els *Tipos d'auca* de Constantí Llombart (València, 1878). Es tracta d'una obra, entre costumista i històrica, on rememora diversos personatges populars de València o vinculats per algun motiu a les terres valencianes, sobretot a la capital. Si bé hi ha personatges històricament rellevants i coneguts, com Marià Cabrerizo o el pare Mulet, la majoria són tipus obscurs i semianònims, alguns coneguts només per alguna anècdota ocasional, que Josep d'Orga en la seua vellesa rescata de la seua memòria i ofereix als lectors valencians com a testimonis d'un temps ja passat i com a lliçó de cara al present i al futur. Segons diu en el pròleg, amb aquesta galeria de personatges, en particular amb la "chent malfatana y roín" que hi retrata, Orga pretén, a més de divertir, acomplir un paper exemplaritzant i contribuir a l'educació del poble, com a manera de combatre la ignorància i les males inclinacions. Aquesta idea il·lustrada de potenciar l'educació com a mitjà de benestar i de progrés social es troba també en altres romàntics liberals, com Vicent Boix o Josep Maria Bonilla, i era la finalitat de la revista *El Cisne* (1840), fundada per Boix i Bonilla (cf. E. Ortega, 1987:68-76)⁶. A més dels delinqüents i tipus marginals, en l'*Ansisam* hi ha personatges de condició social diversa: religiosos, personatges del món de l'escena o l'espectacle, relacionats amb les festes i els esports valencians (jugadors de pilota), militars, polítics i tipus famosos en els seus oficis o per algun fet puntual del seu caràcter o del seu comportament. Són generalment coneguts per l'autor, encara que segurament no sempre de forma personal. La majoria són presentats pel sobrenom, encara que també recull prenom i cognoms. De vegades, informa sobre l'origen del malnom. En el pròleg fa algunes reflexions jocoses sobre el procés hereditari de transmissió dels sobrenoms i sobre el seu component humorístic. Amb el recurs als malnoms Orga contribueix també a fer que la història no s'allunye del gran públic, no caiga en un elitisme contraproductiu, contrari als principis dels historiadors romàntics liberals. En un altre lloc ja vam classificar semànticament aquests malnoms, juntament amb altres sobrenoms valencians del segle XIX (J. Martí Mestre, 1994). Per això ens referirem ara només a alguns detalls.

Mots no registrats al DCVB ni al DECat:

el Bolonio. Era el pseudònim ("pseudònm") del col.loquier Vicent Clèrigues. El mot *boloni* (-nio), amb *o* oberta, consta com a apel·latiu en els diccionaris d'Escrig (1851), d'Escrig-Llombart (1887) i de Martí Gadea (1891), com a sinònim de *boljaques* 'vainazas; necio, ignorante'. El trobem usat també amb aquest sentit en la literatura popular: "Yo dico, a fe de Cheronio / Albercoc y Cart-punchós, / encara que sóc *bolònio*, / no serà dificultós / pillar en la costa moros" (Diàleg entre Cheroni i Frai Engràcio, dins *La Gaita*, 1, p. 5, 1 d'abril de 1849). En castellà també *bolonio* 'ignorante'; procedent, segons el *Diccionario de Autoridades* (I, 641) i Terreros y Pando (I, 258), del nom que rebien els col·legials del Col·legi Espanyol de Bolonya que fundà el cardenal Alborno, nom que passà a aplicar-se de manera irònica als indoctes. En català deu ser de procedència castellana.

lo Esquero, "venedor en lo Mercat de esclavos, pedres de chispa, esca de cardet o cotó ensofrat" (p. 233); derivat d'*esca*. *Esquer* (ni *esquero*) no consta al DCVB ni al DECat com a nom d'ofici ('venedor d'esca'), tal com sembla usar-se en aquest cas, així com tampoc en Escrig (1851), Escrig-Llombart (1887) ni Martí Gadea (1891).

5. "Historia. 1808. ¿Quién era Calvo?", II, 1, 6 de gener de 1878, ps. 5-7.

6. També Josep d'Orga felicitava els editors de la revista *Valencia Ilustrada* (1877-1878), de la qual ell mateix fou un dels principals col·laboradors, per la seua iniciativa de crear una revista "de provechosa instrucció" destinada a la generalitat de la societat.

el Fumero, “perque feya fum de imprenta” (p. 250).

Pantjóli (p. 263). El diminutiu de *panxa panxoli* es troba en el *Canyís i canyissaes*, on el documenten el DCVB (VIII, 193) i el DECat (VI, 236); en el Principat *panxolina*. El nom reportat per Orga, tanmateix, porta l'accent en la *o*, com el mot *panxonis* ‘panxa grossa’ que documenta Coromines (DECat) en el rossellonès Albert Saisset, el qual considera format “amb terminació ajargonada, caricatural”. I possiblement el nostre *panxoli* té també un origen argòtic, com *panoli*,⁷ que, segons Coromines (DECat, VI, 154), es va difondre des de la germania valenciana, encara que aquest darrer és un mot compost.

lo Coixo Tararura (p. 271). Variant de *tararira* ‘tarambana’ no enregistrada als diccionaris. És de formació expressiva i onomatopeica similar a altres mots relacionats com *tararot*, *taral.lirot*, *tararena* (cf. DECat, VIII, 301-305) o el mateix *talala*, que Orga recull com a apel·latiu, en la frase “*Pareix un talala*, ‘un tip de tontera’”, i com a sobrenom (*Talala*), aplicat a un individu que, contràriament al seu malnom, “era un gran bribó, coixo, tartamut, ple de llagues y llacèries, en més picardies que.l diable”.

Alguns vocables són d'origen i significat de difícil resolució: *Bufèla* (p. 238), *Catín* (p. 242), *Cóqui* (p. 244), *Escarabí* (p. 247), *Fáuja* (p. 249), *Lilé* (p. 254). No enregistrat als diccionaris. Per la forma sembla relacionat amb els mots *lelo*, *lero*, *leli*, *liliu* i semblants, que, per J. Coromines (DECat, IV, 949-951), són vocables de creació expressiva per a la idea de ‘ximple, beneït’. D'aquesta base procediria també *lilaina* ‘fotesa, menuderia’ o el castellà *lilaila*, que recullen també els diccionaris valencians del XIX, usat generalment en plural *lilailes* ‘astucias, tretas, bellaqueras’ (Escrig, 1851; Escrig-Llombart, 1887; Martí Gadea, 1891). *Papalà* (p. 263), potser del verb *papar* seguit del pronom personal femení *la*, encara que aquest s'hi troba accentuat.

Valencianismes, o mots preferentment valencians:

Cagarnera. Josep d'Orga aventura alguna hipòtesi sobre l'origen del sobrenom: Era un “famos venedor de rollets y galetes en la plaça de Bous. Verdaderament lo seu cant y gorjeos si no de cagarnera n'eren de gafarró” (p. 240). Variant valenciana de “cadernera”. La recullen alguns diccionaris valencians del XIX: Escrig (1851:150), juntament amb *cadarnera*, Cabrera (1868:15) i el mateix Josep d'Orga en la *Fraseologia per facilitar llegir y scriurer lo llemosí: cagarnera* ‘gilguero (pájaro)’, els dos darrers com a forma única.

Coca de dacsa (p. 243).

lo Curro Beltran, “*encurrà* manant una guerrilla contra els francesos” (p. 272). Fixem-nos en el derivat *encurrar* ‘esdevenir (algú) manc, curro’ no recollit en els diccionaris.

Farfalla, per parlar farfallós (p. 248). És sinònim de ‘farfallós’ (cf. Escrig, 1851:416).

Galima, “dit així per lo grandot” (p. 250). El recull Ll. Lamarca (1839:27): *galima* o *galimot* ‘zangarullón’. D'ací passà a J. Escrig (1851:446), que afegeix el derivat *galimaç*. En Escrig-Llombart (1887) i Martí Gadea (1891) figura com a sinònim de *galavardeu* i *galim*. Abans apareixia en Sanelo, procedent de les *Trobes* de mossèn Febrer: *galima* ‘ganancia’ i *fer galima* ‘hacer correría’ (cf. DCECH, III, 40). També en els *Tipos* de Martí Gadea: *tindre més fam que galima* i *tindre galim* o *galima* “tenir fam”⁸.

És un possible valencianisme *mama* (i el diminutiu *mameta*), malnom de *Sènto Mameta*,

7. El sobrenom *Panóli* figura també entre els recordats per Josep d'Orga, aplicat a un tipus que “aparentaba estar ton-to, y demanaba llimosna. Era un pillo de molt mala llengua, y tunant de marca matjor” (p. 262).

8. L'explica de la següent forma: “S'aplica al sujecte molt famolench o que patix molta fam, y se referix a eixe tipo, supost o verdader, que tan gran y desgarnat com era, no tenia traça tan sixquera per a treballar y guanyar-se la vida, y anava caent-se de fam y misèria per los carrers” (*Tipos, modismes y coses rares y curioses de la terra del Ge*, primera part, València, 1908, p. 94). Veiem, doncs, com el sentit de ‘fam’, ‘tenir fam’ és una extensió semàntica del primer significat que hem comentat.

“fonch un *mama* fill d’un alguacil, qu’es molt rar es ser alguacil y *mama*” (p. 270). En la *Rondalla de rondalles* de Lluís Galiana també figura el mot *mama*, que el DCVB (VII, 177) considera valencià i interpreta com a ‘home mancat de tota discreció’. Lluís Lamarca (1839:32) recollí en un sentit pròxim *mamacalostres* ‘mamacallos’, que passà als diccionaris valencians posteriors (Escrig, 1851; Escrig-Llombart, 1887; Martí Gadea, 1891): *mamacalostres* ‘mamacallos o apodo que se da al hombre tonto y que es para paco’.

Titot, “revenedor que sons grits y veu forta pera vendre, allà se n’anaba ab lo cantar de lo animal titot” (p. 272).

Castellanismes:

La interferència lingüística de la llengua veïna es deixa sentir també en els malnoms, si bé s’ha de tenir en compte que de vegades un malnom castellà pot ser indicatiu de l’origen castellà del seu portador. Siga com siga, hi trobem castellanismes com els següents: *Pepe del Alma* (p. 264); *el Blanco*, era “ros y empatillat” (p. 237); *Busca-ruidos* (Tofolet), “lo seu sobrenom sobra pa sa biografia” (p. 239). *Caque*, és a dir, *caje* (p. 241), amb l’adaptació de la /x/ castellana;⁹ *el Cuadrado* (p. 245); *Sento lo Fiera*, era el cap de l’*Escuadra de la Fiera* (p. 252-3); *Manuel el Guardaropa* (p. 255); *Pepe el Mio* (p. 264); *Peluca* (p. 264); *Polvillo* (p. 265); *Salero* (p. 268); *Pascualo el Tonto* (p. 263); *Juanet el Torero*, “fonch l’omestre dels toreros valencians” (p. 252).

Per últim, notem alguns dels sufixos que apareixen entre els sobrenoms de l’*Ansiam*:

-am: *Velluteram* (p. 275).

-arró: *Puntarró* (p. 266); era un famós *mataporquer*. El DECat (VI, 868) només recull *puntarró* a Mallorca ‘punta rocosa que es fica dins mar’.

-er (ofici). És un dels més freqüents: *Micalet el Correger* (p. 256), *l’Espasser* (p. 254), *el Formacher* (p. 238), *el Paler*, “senyalat jugador de pilota” (p. 262), *lo Plater* (p. 265), *lo Sort Tintorer* (p. 271), *lo Vidrier* (p. 235). Pot anar seguit del sufix diminutiu -et: *Tramuseret* (p. 236, 273), *lo Ferreret de Masamagrell* (p. 249), *lo Forneret* (p. 249), *lo Alleret*.

-ero. També indica preferentment ofici, i alterna amb l’anterior, amb el mateix valor: *lo Esquero*, *lo Betero*, “fill del venedor de betes de Magdalenes, huí Mercat nou” (p. 269); *el Burrero*, lladre i venedor de “llet de burra” (p. 238-9); *lo Casullero*, “sastre que feya ornaments de iglesia” (p. 242); *Royo lo Cotillero*, “perque feya cotilles” (p. 245); *lo Gaviero dels Porchets* (p. 250); *el Botero* (p. 238); *el Melero*, “li dien així perque venia mèl pels carrers” (p. 257); *lo Mut Castanyero*, “a pesar de no parlar, venia més castanyes éll sòl que tots leurs castanyeros junts” (p. 260); *el Pilotero* (p. 265).

-et, -eta (diminutiu o afectiu): *Barrotet* (p. 243), *lo Celadoret* (p. 242), *Cervereta* (p. 242), *Chirivieta* (p. 243), *Denteta* (p. 246), *Gallineta* (p. 250), *Luquetes*, “sincopat de Lluch” (p. 254), *Matehuet* (p. 256), *lo Mayorasquet de Ruçafa* (p. 256), *el Sastre Miralletes* (p. 258), *Mossén Tomaset*, “dit aixís per gicotet” (p. 260), *l’Odreret* (p. 264), *Johanet el Sabateret* (p. 252), *Silvestret*, “a qui podrien dirle Silvestròt” (p. 270).

En *Alcoyet*, “fasinerós, natural de Alcoy” (p. 233) i *Campets*, perquè era de Campos (p. 240), el sufix -et (-ets) forma un gentilici, afegit als topònims *Alcoy* i *Campos*, en el darrer cas en plural.

-ut: *lo Barbut de Crevillent* (p. 236).

És curiosa la sufixació pejorativa que els absolutistes o reialistes aplicaven als liberals per fer-los “polacos”, terme insultant adreçat contra els liberals. Així, Manuel Bas es converteix en *Baskaneski* (p. 237), *Borrasca* en *Borraskoski*” (p. 238), Mariano de Cabrerizo en *Calibroski* (p. 239) i *Domingo Simó* esdevé *Simokoloniv* (p. 270).

9. Possiblement és una variant formal, per metàtesi, del castellà *jaque* ‘rufián’ (R. Salillas, 1896:293).